

Osmanlı'da Fıkıh ve Hukuk, Kolektif,
Sakarya: Mahya Yayıncılık, 2017, 225 s.

Muhammet Ali ACAR*

Ülkemizde, Osmanlı ilim ve kültür mirasına yönelik akademik çalışmaların sayısı beklenen seviyelere henüz ulaşamamış olsa da gün geçtikte artmaktadır. Ne var ki, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet alanının genişliği ve bu hâkimiyetin asırlar boyu devam etmesi, ferdî çalışmalardan ziyade belirli bir sistem ve plan içerisinde icra edilen kurumsal çalışmaları gerektirmektedir. Bu gereksinimi karşılamaya yönelik kurulan müesseselerden birisi de Sakarya Üniversitesi Osmanlı Araştırmaları, Araştırma ve Uygulama Merkezi'dir (OSAMER). Tanıtımını yaptığımız bu kitap, 15-17 Aralık 2015 tarihleri arasında Sakarya'da OSAMER tarafından düzenlenen Osmanlı Araştırmaları Kongresi'nde (OSARK), Osmanlı'nın fikhî ve hukukî müktesebatı ile ilgili sunulmuş bir konferans ve on tebliğin bir araya getirilmesi sonucu oluşturulmuştur.

Kitaptaki ilk çalışma, Mehmet Akif Aydın'ın "Osmanlı Araştırmalarında Hukukun ve Şer'iyye Sicillerinin Önemi" başlıklı konferans konuşmasının yazılı halidir (s. 15-26). Aydın, konuşmasında Osmanlı iktisat tarihi, hukuk tarihi, sosyal tarihi, kültür tarihi, tıp tarihi vb. birçok alandaki araştırmalar için dönemin mahkeme kayıt defterleri olan şer'iyye sicillerinin önemini somut örnekler üzerinden vurgulamaktadır. Osmanlı mahkemeleri, günümüzdeki mahkemelerin temel işlevi olan yargılama faaliyetine ek olarak diğer birçok alanda önemli görevler deruhte etmektedir. Örneğin; kadıların zaman zaman idarî görevler, belediye işleri, esnafın denetimi, bazı ticarî malların fiyat ve standartlarının belirlenmesi, noterlik vb. farklı iş ve görevleri icra etmeleri sebebiyle mahkeme kayıtlarında sosyal hayatın birçok alanıyla ilgili malumat yer almaktadır. Dolayısıyla Aydın'ın da belirttiği üzere şer'iyye sicilleri, Osmanlı'ya dair pek çok alanda birinci el kaynak olma özelliği taşımaktadır.

Aydın, ayrıca şer'iyye sicillerinin neşredilmesi ile ilgili son dönemde yapılmış çalışmalar hakkında bilgi vermektedir. Buna göre, ilmî bir heyet tarafından İstanbul kadı sicillerinden kırk adet defter, günümüz Türkçesine aktarılıp neşredilmiş, ayrıca yirmi üç bin küsur mahkeme defterinin elektronik kopyası İslâm Araştırmaları Merkezi'nde (İSAM) toplanmıştır. Aydın'ın ifa-

* Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı ve Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi (aliacar@sakarya.edu.tr)

delerine göre, şer'iyeye sicilleri çok zengin bir kaynak olmasına rağmen Osmanlı ile ilgili yapılan çalışmalarda şer'iyeye sicillerinin kullanımı çok kısıtlıdır. Buna ek olarak Aydın, şer'iyeye sicillerini kullanacak araştırmacılara bazı tavsiyelerde bulunmaktadır. Buna göre, kaynak olarak kullanılan belgenin hangi bölge ve döneme ait olduğu dikkate alınarak genelleme yapmaktan kaçınılması gerektiği gibi birtakım sınırlı örnekler üzerinden hukukî kural ve yargılar çıkarma hususunda da son derece hassas ve ihtiyatlı olunması gerekmektedir. Kitapta ilk olarak, Osmanlı hukuku araştırmalarında ve şer'iyeye sicillerinin neşredilmesinde önemli katkıları olan Aydın'ın bu değerlendirmelerinin yer alması anlamlı ve faydalı gözükmektedir.

Haşim Şahin'in kaleme aldığı "Fakihân-ı Rûm: Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Fakihler" başlıklı çalışmada (s. 27-52), Osman Gazi'den Yıldırım Beyazıd'a kadar devletin kurulma ve gelişmesinde önemli görevler üstlenen fakihler sınıfı incelenmektedir. Halk arasında "fakılar" olarak bilinen fakihlerin önemli bir kısmı yeni fethedilen bölgelerdeki insanlara İslâm dinini öğretmekte, köy ve mahallelerde imamlık-müezzinlik yapmakta, bir kısmı ise sultanların itibarını kazanarak vezirlik, kadılık, elçilik gibi önemli görevler de icra etmektedir.

Çalışmanın ilk bölümünde, Büyük Selçuklu Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti ve devamında Anadolu'da kurulan Türk beyliklerinde yaşamış olan fakihlerin temel fonksiyonları, eğitim gördükleri medreseler ve bağlantılı oldukları kurumlar hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Çalışmanın ikinci bölümünde ise Osmanlı'nın kuruluş döneminde faaliyet göstermiş fakihleri tanıtan yazar, başarılı bir kuruluş dönemi yaşanmasında fakihlerin çok önemli katkılarının olduğunu belirtmektedir. Fakihlerin gazaya teşvik eden eserler vermeleri, orduyu motive etmek için bilfiil savaşlara katılmaları, devletin bağımsızlık hutbesini okumaları, sultanların yanlarında bulunarak onlara şer'î konularda tavsiyeler vermeleri, yeni fethedilen bölgelerde İslâm'ın yayılmasını hızlandırmaları bu katkılardan sayılabilir.

Haşim, çalışmasında ayrıca fakihlerin eğitimleri, faaliyetleri, toplum ve sultan nezdindeki konumları ve onlara tahsis edilen vakıf arazileri hakkında bilgi vermektedir. Kanaatimize göre Osmanlı ilk dönem hukuk tarihi, dönemin hukuk eğitim kurumlarını, hukukçuların ilmî çalışmalarını, kazâî faaliyetlerini, eğitim ve öğretim yöntemlerini daha ayrıntılı inceleyen çalışmalara konu edilmesi gerekmektedir.

Soner Duman'ın kaleme aldığı "İctihad Bahisleri Bağlamında Osmanlı Usul Düşüncesinin Özgünlüğü Problemi" başlıklı çalışmada (s. 53-67), tematik bir kayıtle Osmanlı döneminde telif edilmiş üç fıkıh usûlü kitabı, daha önceki döneme ait olan temel usûl eserleri ile mukayese edilmektedir. Duman, çalışmasında Osmanlı dönemi usûl eserleri olarak; Molla Fenârî'nin (ö. 834) *Fusûlü'l-bedâyi'*, Molla Hüsrev'in (ö. 885) *Mirkâtü'l-vusûl* ve şerhi *Mir'âtü'l-*

usûl ve Hâdimî'nin (ö. 1176) *Mecâmiu'l-hakâik* adlı kitaplarını esas almaktadır. Osmanlı döneminde kaleme alınmış bu usûl eserlerini, Pezdevi (ö. 481), Fahreddin er-Râzî (ö. 606), Âmidî (ö. 631), İbnü'l-Hâcib (ö. 636), Neseî (ö. 710), Abdülaziz el-Buhârî (ö. 730), Sadrüşşerîa (ö. 747) ve Teftâzânî (ö. 792) gibi Osmanlı öncesinde yaşamış fıkıh usûlü müelliflerinin eserleri ile karşılaştırmaktadır.

Duman, Osmanlı ulemasının ictehad bahislerinde önceki Hanefî birikimi birebir aynı ifadelerle tekrarladığını ve ictehadın tecezzisi konusu dışında Hanefî selefleri ile aynı görüşleri paylaştığını belirtmektedir. Ancak yazar, Osmanlı ulemasının ictehadın tecezzisi konusunda neden farklı düşündüğü hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamaktadır. Duman, Osmanlı ulemasının Hanefî usûl kitaplarında tartışılmamış bazı konularda ise mütekellimîn usûlcülerin eserlerindeki ifadeleri olduğu gibi kendi eserlerine aktardıklarını ifade etmektedir. Duman'a göre, Osmanlı usûl düşüncesinde daha önce ortaya konulmamış görüşler ortaya koyma anlamında bir özgünlük mümkün görünmemekle birlikte, başka geleneklerden yararlanarak kendi geleneğini zenginleştirme ve tevarüs ettiği geleneği tahrip etmeden yeni nesillere aktarma anlamında bir özgünlükten bahsedilebilir (s. 65-66). Ancak yazarın bu hususları özgünlük olarak değerlendirmesi tartışmaya açıktır.

Duman, Osmanlı usûl düşüncesinin özgünlüğünü incelemek için mezkûr eserleri tercih etmesinin sebebi olarak bu eserlerin birer şerh veya haşiye değil telif türü eserler olmalarını göstermektedir. Çünkü yazara göre, şerh ve haşiye türü eserler bazı orijinal fikirler barındırsalar da asıl metinlerinin çerçevesi ile sınırlıdırlar (s. 53). Ancak kanaatimize göre şerh ve haşiyeler, üzerlerine yazıldıkları metinlerin birçok temel kabulünü izah etmek ve tekrarlamakla birlikte, bu metinleri daha üst düzeye çıkarma, mezhep içi görüşü güncelleme, bazı kavramların sınırlarını genişletme gibi işlevleri olan ciddi telif çalışmaları oldukları gözden kaçırılmamalıdır. Dolayısıyla Osmanlı ulemasının özgünlüğü ve fıkıh usûlüne sağladığı katkıların daha net olarak tespit edilebilmesi için, dönemin şerh ve haşiye türü diğer usûl eserlerinin ve ictehad bahsi dışında kalan diğer usûl konuların birlikte incelenip değerlendirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

Osman Güman'ın kaleme aldığı "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İlmihal Literatürü (1839-1922)" isimli çalışmada (s. 69-101), Tanzimat döneminden Cumhuriyet'in ilanına kadar yazılmış ilmihallerin tanıtımı yapılmaktadır. Güman, ilmihalleri "öğrenci ilmihalleri", "halka yönelik ilmihaller" ve "dar kapsamlı ilmihaller" şeklinde üçlü tasnif içerisinde ele almaktadır. Güman, Türkiye'deki ilmihallerle ilgili akademik çalışmalar hakkında bilgi vermekte, ayrıca Cumhuriyet dönemi ilmihal literatürüne de kısaca değinmektedir. İlmihal adıyla eser yazma geleneğinin Osmanlı medeniyetine ve Türkçeye

mahsus olduğunu belirten Güman, asker ilmihali, köylü ilmihali, çocuk büyütme ilmihali, kadınlara özel ilmihal gibi muayyen bir kitleye hitap eden ilmihalleri de incelemektedir.

Yazar, mezkûr dönemde yazılmış ilmihallerin tam listesini içeren bir çalışma olmadığını belirtmekle birlikte, iki yüze yakın ilmihal tespit ettiğini söylemesine rağmen bunların listesini çalışmasında vermemekte, önemli gördüğü bazı ilmihalleri mukayeseli olarak değerlendirmektedir. Ancak değerlendirmesini yaptığı bazı ilmihallerin yayın evi ve basım yılı hakkında bilgi vermemektedir (s. 94, 96, 98). Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi'nin 23. sayısında aynı isimle yayımlanan makalede bu tür eksikliklerin giderildiğini ve konuyla ilgili daha kapsamlı bir çalışma ortaya konduğunu ifade etmek gerekir.

Güman, mezkûr dönem için tespit ettiği ilmihallerin büyük bölümünün I. Meşrutiyet sonrasında yazılmış olmasını, yeni açılan Batı tarzı okullardaki eğitim materyali ihtiyacına bağlamaktadır. Nitekim devletin siyasî, askerî ve iktisadî buhranlardan kurtulması için farklı çözüm arayışlarına girilmiş, bu kapsamda II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Batı tarzı, uygulamalı eğitime yönelik politikalara başvurulmuştur. Bu politikanın gereği olarak pratik ve içtimâî faydalar sağlaması hedeflenen "amelî ilmihaller" yazılmaya başlanmıştır. Bu açıdan bakıldığında makale, üzerinden yüzyıl geçmesine rağmen güncelliğini ve etkilerini koruyan Osmanlı modernleşme sürecinde ortaya çıkmış eğitim kurumları ile ilgili tartışmaları, sorunları ve bilhassa İslâmçılık akımının tedrisat sahasındaki yönelimleri üzerine önemli bilgiler ihtiva etmektedir. "Öğrenci İlmihallerine Yönelik Eleştiriler" başlıklı bölüm, II. Meşrutiyet dönemi aydın kesiminin zihin yapısı ve geleneksel medrese eğitimi ile ilgili düşünceleri hakkında ipuçları vermektedir. Ancak ezberci eğitimin bütünüyle yerilmesi gibi o dönem için acil çözüm önerisi olarak sunular bu tür eleştirilerin arkasında yer alan sebepler üzerine bir değerlendirmede bulunulması çalışmayı daha zengin hale getirebilirdi.

Süleyman Kaya'nın kaleme aldığı çalışmada (s. 103-112), alanda yapılmış daha önceki çalışmalardan farklı olarak Osmanlı dönemi fetva kazâ ilişkisi, fetvaların yargıya etkisinin yanında mahkeme kararlarının fetvalara etkisi ile birlikte incelenmektedir. Çalışmanın, diğer fetva kitaplarından yararlanılmakla birlikte müftülük de yapmış olan Akifzâde el-Amasî'nin (ö. 1232/1817) kadılık görevi esnasında yazdığı *Mecelletü'l-Mehâkim* isimli fetva mecmuasındaki somut örnekler özelinde yapılmış olması ayrıca önem arz etmektedir. Yazara göre, fetvaların yargıya en temel etkisi; mahkemede verilecek hükmün, bir takım zaruretler dışında mezhep içinde müftâ-bih/râcih olan fetvaya mugayir olamayacağıdır. Ancak verilen fetvalar içerisinde müftâ-bih görüşün henüz oluşmadığı veya hiçbir fetva bulunmayan durumlarda müftâ-bih gö-

rüşü, kadıların verdiği mahkeme kararları belirleyebilmektedir. Kaya'nın çalışmasında işaret edilen bu husus, mahkeme kararlarının fetvalar açısından ne kadar önemli olduğunu vurgulamakta ve bu hususta ileride yapılması gereken yeni çalışmalara ışık tutmaktadır. İleride yapılacak çalışmalarda, makalede kısaca değinilen bu tür mahkeme kararlarının müftâ-bih görüş haline geçiş süreci üzerinde durulması faydalı olacaktır.

Kitapta yer alan fetvalarla ilgili bir diğer araştırma, Ahmet İnanır'ın "XVI. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Fetvanın Yeri ve Günümüz Osmanlı Araştırmaları Bakımından Kaynak Değeri" başlıklı çalışmasıdır (s. 133-149). İnanır, raks ve devran, para vakıfları ve Şîîlerle mücadele örneğinde bilhassa Kemalpaşazâde (ö. 940/1534), Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) gibi şeyhülislâm fetvalarının Osmanlı toplumu ve günümüz Osmanlı araştırmaları açısından konumu ve değerini ele almıştır. Çalışmanın sonuç kısmında "Osmanlı devlet ve toplum hayatının, fetvalar etrafında şekillendiği" tespitinde bulunan İnanır'a göre, hukuk tarihi, iktisat tarihi, siyasî ve içtimaî tarih, antropoloji vb. birçok alana dair değerli bilgiler ihtiva eden fetva mecmuaları, günümüz Osmanlı araştırmaları açısından büyük önem arz etmektedir (s. 146-147).

Kitaptaki bir diğer çalışmada Ravza Cihan, Şeyhülislâm Menteşzâde Abdürrahim Efendi'nin (ö. 1128/1716) *Fetâvâ-yı Abdürrahim* isimli eserinde yer alan zekât, haraç, öşür, cizye, mukataa, avarız, harç ve resim gibi vergi olarak toplanan bazı gelir kaynaklarını ele almıştır (s. 113-131). Osmanlı vergi sistemi hakkında önemli bilgiler ihtiva eden bir diğer araştırma, Ali Yılmaz'ın "Birecik Sancak Kanunnâmeleri" başlıklı çalışmasıdır (s. 151-167). Yılmaz, günümüzde Şanlıurfa'nın bir ilçesi olan Birecik sancağının tarihî gelişimine kısaca değinmekte, sancağın nüfusu, idarî yapısı, tımar, emlak ve vakıfları hakkında bilgiler bulunan, XVI. yüzyıla ait tahrir ve evkaf defterlerini incelemektedir. Yılmaz, çalışmasının son bölümünde ise bu tür tahrir defterlerinden dört tanesinin ilk bölümünde yer alan vergilerle ilgili kanunnâmeleri, aralarındaki farklılıkları göstererek latinize etmektedir. Hadi Sofuoğlu ise "Osmanlı Kâdısının El Kitabı: Melceü'l-Kudât Inde Teâruzı'l-Beyyinât" başlıklı çalışmasında (s. 169-181), Ebu Muhammed b. Ğânim el-Bağdâdî'nin (ö. 1030/1620) duruşma sırasında tarafların delilleri arasında tearuz oluşması durumunda, sorunun nasıl çözülmesi gerektiği üzerine yazdığı meşhur eserini tanıtmaktadır.

Kitapta ayrıca, ta'zîr kavramını ve Tanzimat sonrası ceza hukukunda yapılan yenilikleri inceleyen, "İçki Suçu Özelinde 15. ve 16. Yüzyıl Osmanlı Hukukunda Ta'zir Kavramının Analizi" ve "Ottomon Criminal Code in the Nineteenth Century: Crime and Punishment in 1858 Criminal Code and Legal Formalism" başlıklı iki özgün çalışma daha yer almaktadır.

Osmanlı araştırmaları gibi çok geniş başlıklı bir kongrede sunulmuş tebliğlerden oluşması sebebiyle kitaptaki çalışmalar arasında doğrudan bir ilişkinin olmayışının konu bütünlüğü açısından sorun teşkil ettiğini belirtmek

gerekir. Osmanlı ile ilgili ileride yapılacak çalışmaların muayyen dönem, mevzu, mesele veya şahıs ile sınırlandırılması kanaatimize göre daha faydalı olacaktır. Ancak kitabın, özellikle Osmanlı fıkıh ve hukuk mirasının değerini vurgulaması yönüyle alana katkı sağlayan önemli bir çalışma olduğu söylenbilir.